

ПРЕЦЕДЕНТНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЯК МІКРОКОНТЕКСТ ДЛЯ АНТИЧНИХ МІФОТЕОНІМІВ

Михайлова Олена Григорівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена лінгвокультурологічному та когнітивному аспектам дослідження прецедентних феноменів, періодджерелом яких є антична міфологія. Прецедентні висловлювання та пов'язані з ними прецедентні імена фіксуються у пам'яті людини як ментефакти з високим асоціативним потенціалом. Дослідити особливості функціонування та збереження цих феноменів дозволяє метод асоціативного експерименту, результати якого представлені у статті.

Ключові слова: міфотеонім, прецедентність, когнітивна ономастика, асоціативний експеримент.

Більшість актуальних проблем сучасного мовознавства сфокусована навколо *homo cogitans et loquens* – людини, яка мислить і розмовляє, отже є суб'єктом комунікації, носієм мовної свідомості, представником тієї чи іншої культури. **Метою** нашої роботи є лінгвокультурологічний аналіз античних міфотеонімів як "культурно-домінантних одиниць", інкорпорованих у мікроконтекст – ідіому, цитату, рекламний девіз тощо. **Об'єктом** дослідження є когнітивні структури, які моделюють єдиний інваріант сприйняття міфологічного образу та зберігають джерельну базу можливих асоціативних реакцій на міфотеоніми-стимули. Дослідницьким **матеріалом** є отримані у ході вільного психолінгвістичного експерименту асоціативні реакції на міфотеоніми-стимули. **Наукова новизна** роботи полягає у застосуванні когнітивних методів дослідження до вивчення джерел прецедентності різних типів, пов'язаних з античними міфотеонімами.

Сучасні лінгвокультурологічні дослідження В'яч. Вс. Іванова і В.М. Топорова, Н.Д. Арутюнової, В.М. Телії, Н.Б. Мечковської, Т.А. Космеди, О.Ю. Карпенко та ін. передбачають співвіднесення феноменів культури (міфології) з мовою через когнітивні категорії, "... що моделюють наші знання про світ і співвідносять їх з моделями знань, які зафіксовані у структурі мови" [10, 14]. Автори та популяризатори лінгвокогнітивної теорії прецедентності (Ю.М. Караулов, В.В. Красних, Д.Б. Гудков, І.В. Захаренко) визначають "ключові концепти" культури як "ментефакти", які можна класифікувати за шкалою "інформативність – ментальність – образність" [12, 154–155]. Головні критерії визначення прецедентних феноменів корелюють з трьома рівнями організації "мовної особистості" Ю.М. Караулова: нульовим (структурно-мовним), першим (тезаурусним) та другим (мотиваційно-прагматичним) [8, 36–55]. Відповідно до цього розподілу, вони мають бути: "добре відомі усім представникам національно-лінгвокультурної спільноти; актуальні у когнітивному плані; звертання до них постійно повторюється у мовленні представників тієї чи іншої національно-лінгво-культурної спільноти" [12, 170]. Ю.М. Караулов розробив також дефініцію прецедентного тексту (ПТ), основні положення якої згодом екстраполювали на інші прецедентні феномени, а саме: прецедентне висловлювання (ПВ), прецедентну ситуацію (ПС) та прецедентне ім'я (ПІ).

Найбільш цікавим лінгвокогнітивним феноменом, на наш погляд, є прецедентне висловлювання – "складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його

змісту" [11, 65; 5]. **ПВ** може бути представлене як повним прецедентним текстом, наприклад, дитячий віршик, казка, так і окремим словосполученням, реченням, фразою, цитатою, які є реально частотними у мовленні, та апелюють до прецедентного джерела [12, 209]. Наше дослідження спирається на комплексний аналіз реакцій-висловлювань, до складу яких увійшли античні міфотеоніми – імена грецьких і римських богів і напівбогів (героїв). Античні божественні оніми є особливими словесними символами, "знаками культури", універсальними "одинацями культурного коду" [4, 9], що пов'язані з системою знань і уявлень про світ. Божественні прототики перетворилися на загальноновизнані еталони сприйняття, "моделі ..., що надають значущості світові та людському існуванню" [16, 147], формують ціннісні орієнтири людства. За нашою гіпотезою, будь-який сучасний *homo sapiens*, незалежно від приналежності до тієї чи іншої національно-лінгво-культурної спільноти (термін В.В. Красних), більшою або меншою мірою знайомий з іменами античних богів, які сприймаються як універсально-прецедентні (термін В.В. Красних), або транснаціональні (культурологічний термін) феномени. Унікальність міфотеонімів як прецедентних імен полягає в їхньому особливому історичному статусі.

Античний ономастикон утворився у далекому минулому, коли міфологія панувала як форма суспільної свідомості. Міфологічне осмислення дійсності виходило з того, що " ... все, що існує зараз, – результат розгортання початкового *прецеденту*..., зразок для відтворення тільки тому, що даний прецедент мав місце у "первісні часи" [14, 13]. Таким чином, прецедентність як міфологічна категорія була властива й божественним іменам – словесним "відлунням Богів" [6, 42]. Подібна концептуальна основа перетворила античні міфотеоніми на сучасні **ПІ**, які "профілюються", раціоналізуються, тобто, за визначенням В.В. Красних, мають єдиний інваріант сприйняття, утворюють "стереотипний образно-асоціативний комплекс" (В.М. Телія), витоки якого приховані у глибинах античної міфології.

Теорія прецедентності передбачає різні джерела виникнення подібних лінгвокогнітивних феноменів. Так, за Ю.М. Карауловим, це можуть бути давні тексти (казки, міфи, притчі) або сучасні твори класичної художньої літератури і навіть твори інших видів мистецтва (архітектури, скульптури, живопису) [8, 54]. Головним критерієм прецедентності виступає принцип наслідування наступними поколіннями певного символу, образу, знаку, народженого з прецедентного джерела. З діахронічної точки зору першоджерелом міфотеонімів, безумовно, є давньогрецькі та римські міфи, але не менш важливим джерелом прецедентності є ритуал, у якому ім'я бога виконувало особливу обрядову функцію. Кожен ритуал – це прецедентна ситуація, зразок стереотипної, неодноразово повторюваної форми поведінки людини, отже потенційне джерело прецедентності. Таким чином, розгалужена система божественних імен, що збереглася у давньогрецькій та латинській мовах, виникла як наслідок синтезу "міфологічного" та "акціонального" кодів культури [4, 31]. Прикладом такого єднання культурних кодів можна вважати поширену у Давній Греції та Римі традицію присягатися ім'ям бога або героя та супроводжувати клятву жертвоприношенням. Власник божественного імені ставав свідком і гарантував виконання зобов'язань, наприклад, римська формула присягання: *те, Herc(u)le!* – *присягаю ім'ям Геркулеса!* Клятва мала установлене формулювання і проголошувалась публічно, що наочно свідчить про обрядову

прецедентність сакральних онімів. Таким чином, прецедентність античних міфотеонімів має своїм джерелом як міфи, так і ритуали, пов'язані з ними.

Сучасні мовці сприймають прецедентні міфотеоніми як вербалізовані символи, денотати яких (античні божества) "деміфологізувалися", а ономастичні реалії, що їх називали, були запозичені та адаптувалися у мовах-реципієнтах. Як наслідок, у міфотеонімів з'явилися нові альтернативні джерела прецедентності, такі як сучасна художня література, реклама, кінопродукція і т.п. У такому випадку міфологічна прецедентність поступається прагматичній, що обумовлене семантичними змінами, процесами раціоналізації та соціалізації **III**.

Умовою функціонування міфотеоніма як сучасного **III** є збереження у когнітивній базі людини вербального феномена як засобу вираження "символу, образу, знаку" прецедентного тексту (ситуації), у вигляді "сукупності його диференційних ознак і атрибутів" [12, 173]. **III** – міфотеонім може виконувати функцію міфологічної персоналізації, тобто називати божественний прототип: *Венера – богиня краси та кохання, Геракл – грецький герой* і т.п., або виступати у метафоричній функції: *Венера – символ краси; Геракл – символ сили; Купідон – символ кохання* та ін. Згідно з нашою гіпотезою, міфотеоніми є прецедентними як у першому, так і в другому випадку, оскільки антична теоніміка вважає кожне божественне ім'я прецедентом, але у першому випадку джерелом прецедентності є міфологія, у другому – мінімізований інваріант її сприйняття людиною, який закріпився у колективній свідомості.

Концептуальну основу прецедентності ми вирішили дослідити за допомогою вільного асоціативного експерименту, під час проведення якого запропонували у вигляді анкети нашим інформантам – викладачам і студентам Київського національного університету різних спеціальностей (філологи, історики, юристи), 50 теонімів-стимулів, серед яких були як власні назви: *Амур, Аріадна, Ахіллес, Венера, Геракл* та ін., так і загальні: *дріада, німфа, пенати, сатир* і т.п. Учасникам експерименту було необхідно записати перше слово, яке спало на думку при читанні слова-стимулу, кількість слів-реакцій жорстко не обмежувалась. Зауважимо, що на даний момент опрацьовані перші 200 анкет експерименту. Отримані результати ми порівняли з даними Фразеологічного словника української мови, укладачі В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін. [15], Російського асоціативного словника, за редакцією Ю.М. Караулова [13], Великого фразеологічного словника російської мови, за редакцією В.М. Телія [3], та англійського тезауруса Associative thesaurus of English, за редакцією Дж. Кіша [17], що дозволило нам зробити деякі попередні висновки щодо зміни джерела прецедентності окремими міфотеонімами.

За даними нашого експерименту, найбільш типовою є гіперонімічна ідентифікація античних теонімів, тобто співвіднесення їх з міфологічною категорією, наприклад, реакції *бог / богиня* на теоніми-стимули *ДІОНІС* (43)¹, *ЮПІТЕР* (30), *ЗЕВС* (26), *ФЕ-МІДА* (25); *герой* на теоніми-стимули *ГЕРАКЛ* (30), *ОДІССЕЙ* (23), *ГЕРКУЛЕС* (21) і т. п. Подібні асоціації називають "лінівими", оскільки "ментальний лексикон реципієнта задовольняється віднесенням оніма до певної групи, не претендуючи на індивідуальну характеристику саме даного денотата" [9, 20]. Досить часто міфотеонім-

¹ У дужках позначається кількість однакових реакцій (за даними асоціативного експерименту).

стимул виступає в якості слова-символу, що актуалізує у пам'яті мовця усталене словосполучення, речення, цитату, які можуть мати статус прецедентних. Така стратегія ідентифікації називається *включенням в контекст*. З функціональної точки зору розрізняють *ідіоматичні* асоціації, коли інформант "... як слова-реакції називає ідіоми, фразеологічні словосполучення, прислів'я, приказки, до структури яких входить слово-стимул" [7, 37] та *цитатні* асоціації, коли теонім-стимул апелює до тексту літературно-художнього твору, назви кінострічки, рекламного девізу і т.п.

Аналіз реакцій, де міфотеонім ідентифікується за допомогою прецедентного висловлювання, розпочнемо з найбільш типових. Найчастотнішою виявилась реакція на стимул *АХІЛЛЕС – п'ята* (99), варіанти – *ахіллесова п'ята* (12), *ахіллова стопа, суглоб, слабкі ноги; вразливе місце* (14), *місце з нервовими закінченнями, слабкість* (6), *вразливість*. Зафіксовані реакції чітко вказують на прецедентне висловлювання "ахіллесова п'ята", яке у фразеологічному словнику російської мови супроводжує такий культурологічний коментар: "фразеологічний образ співвідноситься з духовним кодом культури та вказує на давньогрецький міф про героя-напівбога Ахіллеса... Його мати, богиня Фетида, прагнучи зробити сина безсмертним, занурила його у воду річки Стікс, тримаючи за п'ятку, яка залишилась єдиним вразливим місцем Ахіллеса. Образ містить антропоморфну метафору, тобто уподібнення якихось предметів, явищ, стосунків частинам людського тіла або людському тілу в цілому. Фразеологізм має аналоги в інших європейських мовах, наприклад, у німецькій, англійській, іспанській [3, 25]. За даними Асоціативного словника англійської мови, реакція *Achilles* була зафіксована на такі слова-стимули: *HEEL* – п'ята (3), *HELLS* – п'яти (2) [17]. Таким чином, висловлювання "*ахіллесова п'ята*" можна вважати універсально-прецедентним, або транснаціонально-прецедентним феноменом. Зафіксовані реакції вважаємо синтагматичними, оскільки прецедентне словосполучення складається з іменника (п'ята) та оніма в атрибутивній функції.

Другою за частотністю є реакція на міфотеонім-стимул *АРІАДНА – нитка* (64), варіант: *нитка Аріадни, нитки* (5). Подібні реакції асоціюються з прецедентним висловлюванням "*аріаднина нитка*", яке фразеологічний словник української мови тлумачить як "те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний шлях за яких-небудь обставин. Синонім: провідна нитка" [15, 549]. Асоціативний словник російської мови також зафіксував високу частотність реакції *нить* (30) на міфотеонім *АРИАДНА*, а також такі варіанти: *нить Ариадны, ниточка, палочка-выручалочка, заблудился я...* [13, 39]. Останні дві реакції апелюють до прецедентної ситуації, на яку вказує давньогрецький міф: Аріадна, дочка критського царя Міноса і Пасіфаї, покохала афінського героя Тесея. Щоб допомогти коханому здолати напівбика напівлюдину Мінотавра, вона дала йому клубок ниток, за допомогою якого Тесей знайшов вихід з лабіринту, після того як убив чудовисько [2, 28]. Ми вважаємо висловлювання прецедентним через його зв'язок з прецедентним іменем і прецедентною ситуацією, джерелом яких є давньогрецький міф. Більшість зафіксованих реакцій на теонім-стимул є синтагматичними, оскільки вказують на атрибутивне сполучення.

Подібні, але менш частотні реакції викликав теонім-стимул *ТАНТАЛ – муки* (34), варіант: *танталові муки, страждання* (5). Ономастичну реакцію *Тантал* (4) на слово-стимул *МУКИ* зафіксував також Російський асоціативний словник [13, 847].

Фразеологічний словник української мови тлумачить вираз як "страждання, спричинені великим прагненням до чого-небудь і неможливістю його здійснення" [15, 512]. Міфологічні джерела повідомляють, що Тантал – злочинець, якого за вбивство власного сина, боги засудили на довічні муки у Тартарі. Стоячи по горло у воді, він не міг напиться, вмираючи з голоду, не міг дотягнутися до плодів, що звисали з дерева, не міг спати, тому що над його головою нависала скеля, яка от-от мала зірватися [2, 171]. В англійській мові існує похідне дієслово *tantalize* – спричиняти танталові муки, дражнити оманливою надією [1, 770]. Висловлювання є прецедентним через апеляцію до прецедентного імені та прецедентної ситуації.

Міфотеонім-стимул *СИЗИФ* викликав такі реакції: *праця* (27), *труд* (9), *камінь* (26), *муки* (6). Ономастичну реакцію *Сизиф* (-ов) на слова-стимули: *ТРУД* (2), *МУЧЕНИЕ*, *КАМЕНЬ* наводить Російський асоціативний словник [13, 769]. Фразеологічний словник української мови так пояснює вираз "*сизифова праця (робота)*": "надзвичайні зусилля, спрямовані на досягнення чого-небудь непосильного, які не дають бажаних результатів, є безплідними" [15, 688]. Міфологічним прототипом для виразу був хитрун Сизиф, який зумів обдурити навіть богів. За це у підземному царстві він мав котити на гору важкий камінь, який щоразу падав униз. Зафіксовані реакції можна визначити як синтагматичні, оскільки онім у словосполученні виконує атрибутивну функцію. Усі проаналізовані реакції-висловлювання апелюють до міфологічного джерела прецедентності, мають усталений інваріант сприйняття, про що, зокрема, свідчать дані процитованих лексикографічних видань. Міфотеоніми виконують функцію слів-символів, які вказують на окрему рису (слабкість), або ситуацію (марні сподівання, безвихідне становище і т.п.), легко розгортаються в ідіоматичні вирази, народжені міфологією. Подібні висловлювання мають статус прецедентних, але універсально-прецедентним ми можемо визнати лише вираз "*ахіллесова п'ята*".

Крім ідіоматичних реакцій, були зафіксовані також декілька цитатних реакцій. Так, високу частотність має асоціація на теонім-стимул *ЕНЕЙ* – (*був*) *парубок моторний (проворний)* (63), варіант *парубок* (14) (*молодий, такий*). Джерелом прецедентності у цьому випадку є текст бурлескної поеми І.П. Котляревського "Енеїда", добре відомий кожному українцю з шкільної програми. Зауважимо, що таку реакцію не зафіксували а ні Асоціативний словник російської мови, а ні Асоціативний словник англійської мови, де подана ономастична реакція *Aeneas* на слова-стимули *PIOUS* – божественний (2), *OAR* – весло [17]. Цікаво, що асоціація є типовою (79 реакцій) тільки для українських інформантів, отже ми можемо класифікувати її як національно-прецедентне висловлювання.

До цитатних реакцій належить також асоціація *лабіринт* (10), варіант *лабіринт Фавна* на міфотеонім-стимул *ФАВН*. Якщо звернутися до міфологічного джерела, подібна реакція є хибною, оскільки лабіринт асоціюється не з Фавном, а з Мінотавром. Але альтернативним неміфологічним джерелом прецедентності для цієї реакції є художній фільм жанру Fantasy "*Лабіринт Фавна*" (англ. "*Pan's Labyrinth*"). Такий лінгво-когнітивний феномен є прецедентним для певного обмеженого соціуму – групи глядачів, які подивилися фільм, тому може бути визначений як соціумно-прецедентний. До речі, кінопродукція досить часто стає невербальним джерелом прецедентності, наприклад, популярна серед інформантів ономастична асоціація на

міфотеонім-стимул *АХІЛЛЕС* – *Бред Піт* (12), яка називає виконавця головної ролі у художньому фільмі "Троя".

До соціумно-прецедентних реакцій-висловлювань, зафіксованих у ході експерименту, належать також асоціації-прислів'я – оригінальні латинські сентенції, які є обов'язковою частиною нормативного курсу граматики латинської мови. Наприклад, *АВРОРА* – *musis amica*, *ПЕНАТИ* – *alma mater*. Вони можуть бути класифіковані як соціумно-прецедентні, оскільки поширені у професійному соціумі викладачів і студентів, добре знайомих з латинською граматикою.

Отримані нами результати дозволяють зробити деякі попередні висновки. Проаналізовані приклади прецедентних висловлювань демонструють різні типи когнітивних структур, які визначають обрану інформантом стратегію ідентифікації міфотеоніма-стимула. Стратегія "включення в контекст" є автоматичною реакцією на міфотеонім-стимул у вигляді ідіоми, прислів'я, цитати, які апелюють до міфологічного або альтернативного, інколи невербального, джерела прецедентності. Традиційним джерелом ідентифікації міфологічних онімів залишаються всесвітньовідомі давньогрецькі та римські міфи, до сучасних альтернативних джерел належать художня література, кіномистецтво, реклама тощо. Аналіз джерельної бази прецедентності є додатковим критерієм виділення різних типів прецедентних феноменів. Якщо міфотеонім або фразеологічний вираз, елементом якого він є, мають спільний інваріант сприйняття та асоціюються представниками різних національно-лінгвокультурних з міфологічним першоджерелом, широко відомим більшості носіїв декількох мов і різних культур, їх можна визнати універсально-прецедентними феноменами. Асоціації, які апелюють до прецедентного джерела актуального для окремої лінгвокультурної спільноти, є ознакою потенційного національно-прецедентного феномена. Асоціації, пов'язані з альтернативним джерелом, відомим групі (соціуму) інформантів, що мають спільні уподобання, заняття (професійний, генераційний соціум), є ознакою соціумно-прецедентного феномена.

В статье на основе данных ассоциативного эксперимента исследуются стратегии идентификации античных мифотеонимов-стимулов, определяются вербальные и невербальные источники их потенциальной прецедентности. Микроконтекстом для мифотеонимов часто служат прецедентные высказывания – идиоматические выражения, цитаты, хорошо известные информантам.

Ключевые слова: мифотеоним, когнитивная ономастика, прецедентность, ассоциативный эксперимент.

This present article is based on the results of associative experiment and is devoted to the research of strategies related to the identification of antique mythotheonyms – stymulus. Verbal and non-verbal sources of their potential precedence are being determined. Precedent utterance often makes a microcontext for mythotheonyms, i.e. idioms, citations, which are well-known for informants involved in the experiment

Key words: mythotheonym, cognitive onomastics, precedence, associative experiment.

Література:

1. *Англо-русский словарь* / [Сост. Мюллер В.К.]. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – 912 с.
2. *Антична література* // [В.М. Миронова, О.Г. Михайлова, І.П. Мегела та ін.]: навч. посіб. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.
3. *Большой фразеологический словарь русского языка* / [Отв. ред. В.Н. Телия]. – 2-е изд., стер. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.

4. *Гудков Д.Б.* Телесный код русской культуры: материалы к словарю / Дмитрий Борисович Гудков, Марина Львовна Ковшова. – М.: Гнозис, 2008. – 288 с.
5. *Гудков Д.Б.* Прецедентные феномены в текстах политического дискурса // Электронный ресурс: <http://evartist.narod.ru/text12/09.htm>.
6. *Гурко Е.Н.* Божественная ономотология: именование бога в имяславии, символизме и деконструкции / Елена Николаевна Гурко. – Мн.: Экономпресс, 2006. – 448 с.
7. *Запорожець Л.М.* Психолінгвістичний експеримент як засіб корекції культури мовлення молодших школярів / Л.М. Запорожець // Культура мовлення у процесі навчання. Теорія і практика. – Вип. 3. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – С. 33–38.
8. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
9. *Карпенко О.Ю.* Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / О.Ю. Карпенко. – К., 2006. – 33 с.
10. *Космеда Т.А.* Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Львів: Львів. нац. ун-т, 2000. – 350 с.
11. *Красных В.В.* Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 1997. – № 3. – С. 63–74.
12. *Красных В.В.* "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / Виктория Владимировна Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
13. *Русский ассоциативный словарь: В 2 т.* / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов и др. – М.: АСТ Астрель, 2002. – Т. 1: От стимула к реакции. – 783 с.; Т. 2: От реакции к стимулу. – 992 с.
14. *Токарев С.А.* Мифология / С.А. Токарев, Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия. – Т. 1. – М.: Большая российская энциклопедия, 2003. – 671 с.
15. *Фразеологічний словник української мови у 2-х кн.* // [В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.
16. *Элиаде М.* Аспекты мифа / Мирче Элиаде. – М., 1995. – 270 с.
17. *Kiss G.* An associative thesaurus of English / Kiss G., Armstrong C., Milroy R. – Edinburgh: University of Edinburgh, 1972. – 1080 p.